

Старість та ставлення до неї у соціальному досвіді Китаю та Японії: соціально-філософський та історико-культурологічний аналіз

Проаналізовано особливості ставлення до старості у національних традиціях Китаю та Японії, а також форми його вияву в конфуціанстві. Вказано основні причини виникнення «культу старості» у цих спільнотах та його особливості. Розглянуто довголіття народонаселення цих країн далекосхідного регіону, як соціально-культурний феномен. Здійснено аналіз архаїчних звичаїв, напрацьованих національною традицією у ставленні до людей похилого віку.

Ключові слова: старість, «культ старості», «культ предків», патерналізм, ейджизм, геронтофобія, далекосхідний культурний регіон.

Сучасне суспільство наразі має вирішувати ряд глобальних проблем, серед яких поряд з екологічними, економічними постають і демографічні – зокрема, проблема старіння населення розвинутих країн.

Чому саме остання вважається проблемою? По-перше, незважаючи на зростання чисельності людей похилого віку, що часто є енергійними і фізично активними, пенсія все ж залишається для більшості з них «соціальною смертю»; існує вікове обмеження працюючих за паспортними даними, а не за показниками біологічного віку. По-друге, у спільнотах Європи, Північної Америки тощо під впливом «культу молодості» формується стійке негативне ставлення до старості як такої, що сприяє появі такого негативного явища як ейджизм (дискримінація людини на основі її віку). По-третє, наразі виникає розрив між поколіннями, думка старших для молоді перестає бути авторитетною і т.п. Та все ж аналіз та усвідомлення об'єктивних змін у віковій структурі населення, передусім розвинутих країн, вимагає нового бачення онтогенезу людини та підходу до регулювання суспільних процесів із врахуванням явища «старіння націй». Зокрема, назріло питання про забезпечення можливості навчання людини протягом усього життя, а також перехід від «суспільства молодих» до «суспільства активної взаємодії всіх вікових груп». Крім того, актуальності набуває не тільки трансляція соціального досвіду від покоління до покоління, а й ефективне використання кращих його надбань, коли йдеться про духовне життя людини в умовах динамізації соціального життя.

Тому важливо, на наш погляд, здійснити аналіз ставлення до старості і виявлення чи заперечення наявності страху старості в соціальному досвіді у різних народів на різних етапах їхнього історичного поступу. (Оскільки у вітчизняній науці не фіксується наразі поглиблений інтерес до цієї проблеми з боку філософської антропології чи соціальної філософії, то у дослідженні використано класифікацію культурних регіонів світу, напрацьовану київською філософсько-культурологічною думкою. Відповідно до неї виділяється вісім культурних регіонів: європейський, далекосхідний, арабо-мусульманський, африканський культурні регіони, культура Індії, культура Латинської Америки, культура Північноамериканського регіону та культура слов'ян [2, с.3–4]. А також звертається увага на відмінності соціально-культурного життя цих регіонів і, відповідно, принципові відмінності їх традицій, зумовлені неоднаковістю соціального досвіду). Дана розвідка присвячена аналізу ставлення до старості у соціальному досвіді і традиціях народів Китаю та Японії.

Важливою для даного дослідження з методологічної та теоретичної позицій, як зазначалось, є праця «Історія світової культури. Культурні регіони» (В.Гриценко, В.Єфименко, Л.Левчук, В.Панченко, І.Живоглядова, Д.Кучерюк, О.Шинкаренко), в якій не тільки виділено основні сучасні культурні регіони у дещо іншому «ключі», ніж за класифікацією ЮНЕСКО, а й охарактеризовано у цілому своєрідність розвитку кожного з них [2]. Крім того, слід вказати напрацювання відомого російського історика С.Токарева [3], який при розгляді релігійних вірувань країн Далекого Сходу звертає особливу увагу на притаманний їм культ предків та аналізує особливості його вияву. Дослідження І.Смірнова [4] теж присвячене аналізу феномена старості крізь призму китайських ритуалів щодо шанування предків та людей похилого віку, відтак його буде залучено нами до аналізу як фактологічний багаж. У праці Н.Іванової [5] досліджено ставлення до старості у сучасній Японії в соціальному аспекті, особливо у ній зацікавлює механізм соціального забезпечення людей похилого віку, що сприяє збільшенню числа активних довгожителів.

Відтак, аналізуючи феномен старості і ставлення до неї з боку конкретної спільноти, можемо вказати передусім такі аспекти щодо стану розробки цієї проблеми: по-перше, їх вивченням займаються переважно етнографи, історики та культурологи; по-друге, дослідження носять дещо описовий характер, адже звертається увага на конкретні звичаї або ритуали без спроби теоретичного осмислення їх детермінації як форм конкретного соціального досвіду; по-третє, для цілісного аналізу даного явища варто, як видається, узагальнити напрацювання етнографії, історії та культурології, наразі це може забезпечити саме філософський аналіз феномена старості.

Тому метою даної статті є соціально-філософський та історико-культурологічний аналіз особливостей ставлення до старості з боку спільнот Китаю та Японії, на основі вивчення фактологічного багажу етнографічних та історичних напрацювань.

Значний вплив, на нашу думку, на формування культурної традиції народів Далекого Сходу мало вчення Конфуція. Тому аналіз феномена старості у розрізі ставлення до неї пересічної людини варто розпочати із розгляду деяких наріжних ідей вчення великого філософа. Так, у вченні Конфуція серед провідних мотивів, як видається, є мотив формування «шляхетної людини». Через розкриття змісту цього поняття філософ

вказує критерії, яким має відповідати справжня людина. Серед них, передусім виділяється пошана до старших, в якій відображено не лише духовний зв'язок з предками, але й з їхніми знаннями та досвідом, що дає можливість зберігати традиції, самосвідомість народу і стає шляхом, за давньокитайським мислителем, до розвитку однієї з найпрекрасніших рис особистості – людяності: «Шляхетна людина дбає про коріння; коли закладений корінь, то народжується і шлях, синівська повага і покірливість старшим – чи не з них починається людяність?» [1, с.17].

Конфуцій, на наш погляд, розглядав кожен етап життя людини, його особливості та значення крізь призму прожитих літ. Наразі він, як людина, яка пройшла всі вікові етапи, міг чітко визначити головне в кожному з них: «В п'ятнадцять років я відчув бажання вчитися; в тридцятилітньому віці я ствердився; досягнувши сорока, звільнився від сумнівів; в п'ятдесят пізнав волю Неба; в шістдесят мій слух набув проникливості; з сімдесяти років я слідую бажанням серця, не порушуючи міри» [1, с.21]. Ним засуджується безтурботне життя, бо на старість мають право лише ті, хто зробив щось корисне для нащадків. Іншими словами, право на старість треба заслужити: «Хто в дитинстві не був покірним і слухняним старшим, досягнувши зрілості, не зробив нічого, що можна передати нащадкам, і в старості все продовжує жити, не вмирає, – це розбійник» [1, с.97]. Відтак Конфуцієм стверджується, що людина має протягом життя розвиватись, працювати, творити прагнути «стати відомою», використовувати всі свої можливості, бо старість є етапом визнання здобутків людини, набутих в молодості та зрілості: «Молодших за віком треба поважати. Як знати, можливо, в майбутньому вони будуть не гірше нас? Але не вартій поваги той, хто не став відомим, доживши до сорока–п'ятдесяти років» [1, с.61]. Крім того, ним підкреслюється: життя є постійним випробуванням людини на людяність; соціум встановлює правила поведінки, які не можна порушувати.

Конфуцій вважає, відтак, що шляхетна людина виконує три заборони: в молодості, коли гарячі дихання і кров, вона уникає насолод; в зрілості, коли сильні дихання і кров, вона уникає сварок; в старості, коли слабкі дихання і кров, вона уникає жадібності [1, с.107]. Тому старість стає підсумком людського життя – знання, проходячи крізь досвід, стають мудрістю: «Птахи перед смертю болісно кричать, люди перед смертю говорять про важливе» [1, с.54]. Отже, мудрість людини, на його погляд, є її найціннішим скарбом, але не кожна стара людина стає мудрою: «Ніколи не змінюються тільки найвища мудрість, сама найбільша нерозсудливість» [1, с.109], – підкреслює мислитель. Як бачимо, у вченні Конфуція відображено традиційне для китайців шанобливе ставлення до людей похилого віку.

Крім того, люди похилого віку заслуговують, за Конфуцієм, на особливе ставлення: старі люди, як носії мудрості, є предметом гордості роду, втіленням його тривкості та водночас усвідомленням неминучості смерті близьких: «Не можна не пам'ятати про вік батька і матері; для сина в цьому зразу і радість, і тривога» [1, с.33]. Розвиток суспільства можливий при використанні знань попередніх поколінь, сила кожного народу у єднанні поколінь, використанні надбань минулого для творення майбутнього, бо хто освоює нове, зберігаючи старе, той може бути вчителем.

Отже, у вченні Конфуція можна виділити такі аспекти ставлення до старої людини і старості загалом: по–перше, старість ним визнається тільки тоді цінністю, коли право на старість людина заслужила своїми вчинками і способом життя; по–друге, ним наразі постулюється шанобливе ставлення

до людей похилого віку, що є екзаменом на людяність з боку молодших їхніх співвітчизників; по–третє, молода людина має прагнути знати своє коріння, бо без минулого немає й майбутнього.

Перейдемо до аналізу конкретного ставлення до людей похилого віку, що фіксується у звичаях народів Далекого Сходу. Як зазначає С.Токарев, для Китаю, Японії і Кореї притаманний культ предків [3], він і став основним змістом конфуціанських вимог. Фактично, конфуціанство не могло відмовитись від культу предків принаймні через дві причини: по–перше, він тісно був вплетеним у повсякденне життя мешканців цього регіону з давніх часів; по–друге, поклоніння предкам виховувало пошану до традицій та до імператора. Предкам будували сімейні храми, приносили жертви не лише в певні дні року, але ритуал їх вшанування був «вплетений» у кожен подію в сім'ї, зокрема народження дитини, смерть члена родини, весілля тощо.

Досить ґрунтовно культ предків у Китаї досліджено І.Смирновим. Спираючись на етнографічний матеріал, він доводить, що на відміну від європейців, де додати людині віку (особливо жінкам) є образою, в китайській традиції – це комплімент, оскільки вік у цій спільноті завжди заслуговує поваги. Дослідником підкреслено: аналізуючи традиційні форми вияву поваги до людей похилого віку у Китаї, можна стверджувати, що вони дещо схожі з біблійними вимогами у відношенні до старших, але мають більш радикальні вияви у народній традиції. Зокрема, йдеться про збірники на кшталт «Двадцять чотири розповіді про синівську відданість», основним мотивом якої є ритуал самопожертви дитини заради забезпеченого життя, достойного поховання та пошани після смерті батьків. Всі ці вимоги з боку національної традиції щодо поваги до старших призводили до бажання людини досягти старечого віку, і як зазначає І. Смирнов: «За дивною спрямованістю молодої людини самій стати дорослою і старшою приховувалась не лише вічна тяга до самостійного життєвого шляху, але й бажання чим скоріше отримати заслужену віком частину пошани і поваги, самій стати об'єктом справжнього «культу старості», що не мав, напевне, рівних в історії інших цивілізованих народів. У будь–якого народу старість і мудрість – синоніми, але найвеличніший авторитет древніх мудрих правителів разом з культом предків і заповіданою Конфуцієм пошаною до батьків поєднали в Китаї розум з віком міцніше, ніж будь де. Люди, які дожили до поважного віку, користувалися всезагальною повагою, яка граничила з поклонінням» [4].

Але як і «культ молодості», що притаманний, на нашу думку, сучасній європейській спільноті, так і «культ старості», характерний для далекосхідного регіону мають негативні наслідки, зокрема не дають можливості людині повноцінно проживати кожен етап життя, призводять до виникнення різноманітних страхів, які можуть переростати у майбутньому в суспільні фобії, наприклад, такі як геронтофобія. Тому важливо, як видається, знайти баланс оптимального та гармонійного співіснування різних вікових груп, при якому жодна не буде домінувати і користуватися привілеями за рахунок інших. Для китайської культури характерний «культ старості», і однією з вагомих причин його виникнення є своєрідне поєднання тріади: відданість імператору, синівська самопожертва та вшанування предків. Як і будь–який культ, «культ старості» має наразі і свої негативні вияви, зокрема прагнення молодих людей бути старішими (воно є ніби протилежністю геронтофобії та ейджизму, але не дає змоги

гармонійного розвитку особистості на кожному життєвому етапі). Це проявляється у своєрідному «тиску» старості на молодість, що символічно можна означити як «жертву майбутнього заради минулого».

Полярність поглядів на феномен старості у європейському та далекосхідному соціально-культурному контекстах проявляється не лише у традиціях та ритуалах, але й у художній літературі. Важко згадати, як видається, літературний твір європейського автора, в якому б оспівувалась старість. Що ж до китайської поезії, яка є важливою складовою духовного життя народів Далекого Сходу, то вона, як зазначає І. Смирнов, буквально пронизана мотивом старості: «Пафос раннього старіння, нехай і символічного, буквально розчинений в китайській культурі – від побутової поведінки до високої словесності. Рідко який поет вже в молоді роки не писав про першу сивину на скронях (хоча, зауважимо, в більшості своїй китайці сивіють порівняно пізно)» [4].

Крім Китаю до далекосхідного культурного регіону належить і Японія. Особливістю цієї країни є той факт, що Міжнародний день людей похилого віку зародився саме в ній і пройшов шлях від свята невеличкого селища до офіційного затвердження 14 грудня 1990 р. Генеральною Асамблеєю дати 1 жовтня як Міжнародного дня людей похилого віку. Характерною особливістю цієї країни є велика кількість довгожителів. Як зазначає Н. Іванова: японців, які вступили в «третій період», стає все більше – відповідно до прогнозів соціологів, до 2015 р. кількість людей старше 65 років буде складати 26 % від населення країни, тобто зросте до 33 мільйонів. А кількість, тих хто «приміряв білий жилет» уже сьогодні перейшло межу за 25 тисяч, тобто на 100 тисяч японців припадає приблизно 20 чоловік, які досягли столітнього віку [5, с.24]. Відомо багато вікових ініціацій, що символізують перехід від одного суспільного становища людини до іншого. Та лише у японців, як видається, він присвячений вшануванню довголіття. Ось хоча б звернути увагу на звичай, відповідно до якого людина, що досягла 60 років, тобто пройшла 5 дванадцятилітніх циклів, вважається такою, що повертається в раннє дитинство. Їй, відповідно, дарують жилет і маленьку шапочку, колір яких з віком змінюється від червоного в 60 років до білого в 99 років.

Тобто, Японію наразі можна назвати країною довгожителів, і як свідчить праця Н.Іванової – *країною активних довгожителів*. Активна праця стала «причиною» соціального, а не тільки природного довголіття людей у Японії. Так, серед японських довгожителів нині є багато успішних людей. Наприклад, Такотомі Наїто (колишній президент компанії Olimpus), досягнувши 100-літнього віку, й досі грає в гольф, а Момуфуку Андо (вихідник вермішелі швидкого приготування) продовжує працювати консультантом у створеній ним компанії Nissin та ін. Підкреслимо, що активність людини є запорукою її довголіття. Так, найстарішою людиною, яка підкорила гору Еверест є японець Катсуеке Янагісава, який піднявся на її вершину в 71 рік, а Кейдзо Міура своє 99-річчя відсвяткував сходженням на найвищу європейську вершину – Монблана [5]. Однак для того, щоб в країні активні довгожителі стали правилом, а не виключенням, замало лише традицій і природних умов, потрібно забезпечувати й високій соціальній статус людей похилого віку.

Зокрема, в Японії одним з напрямів соціальної політики з боку держави є забезпечення умов комфортного життя людям похилого віку (це виявляється у знижках на продукти харчування, медичні та косметичні

послуги, можливостях безкоштовно відвідувати сауни, басейни, спортивні зали тощо). Все це надає смисл життю людини похилого віку, дає їй можливість активно працювати над собою, розвиватись, навчатись, відчувати свою затребуваність у суспільстві. У японців, отже, є багато позитивних напрацювань для регулювання гармонійного життя людей різних вікових груп, які варто було б запозичити «старіючим націям».

Та все ж не можна, звичайно, ідеалізувати життя старих людей у Японії, адже відповідно до статистики вони стикаються подекуди зі жорстоким ставленням у сім'ї зі сторони родичів та соціальних працівників у будинках для людей похилого віку. І треба враховувати й наступне: хоча на даний момент життя людей похилого віку в Японії, як видається, є досить благополучним, так було не завжди.

Варто згадати хоча б фільм японського режисера Сьохея Імамури «Легенда про Нараяму», сюжет якого заснований на книзі Сітіро Фукадзави «Людина із Тохоку». Події фільму стосуються соціального досвіду невеликого японського селища 19 століття. Життя людей в ньому повністю залежить від природних умов, які впливають на урожай. Тому часто в селищі буває голод. У зв'язку з цим у мешканців існують певні правила, за якими одружуватись можна лише старшим синам, а молодші брати мають бути лише працівниками, дівчаток продають або обмінюють на сіль, крім того, є й звичай вбивати «непотрібних» членів общини. До них відносили окрім дітей і *старих людей*. Коли людині виповнювалося 70 років, то вона вже вважалася баластом. Тому і сім'я, і община, не повинні її кормити. Відтак старший (чи єдиний) у сім'ї син має віднести старих батька чи матір на вершину гори Нараяма померти від голоду. Головній героїні фільму Орін має виповнитись сімдесят років, та вона, не зважаючи на вік, повна сил, енергії, у неї навіть цілі всі зуби. Однак вона, усвідомлюючи необхідність виконання останнього ритуалу, готує до його здійснення свого сина Тацухея, який поважає і любить її. Але відніши матір на вершину гори Нараяма померти і повернувшись додому, він усвідомлює, дивлячись на свого малого сина, що пройнуть роки і його так само понесуть на гору померати.

Звичайно, архаїчні звичаї, пов'язані з вбивством людей похилого віку, були і в інших народів, зокрема і у звичаях слов'ян – відомості про них збереглися в приказках і казках. Та все ж вражає, що деталізовано ритуал вбивства людей похилого віку описано саме у творі японського мистецтва.

Можна вказати ряд характерних рис у ставленні до старості у народів Далекого Сходу, зокрема традиційну повагу до старших (крайнім вираженням якої є «культ старості» у Китаї), основою якої виступає «культ предків», що носить ритуальний і загальнопоширений характер. Відображення поваги до старших зафіксовано наразі й у китайській філософсько-релігійній традиції – конфуціанстві, і синтіїстській традиції. Феномен активного довголіття зумовлений специфікою соціального досвіду цих спільнот. Наявність у недалекому минулому Японії архаїчних звичаїв, що фіксують не шанобливе, а суто утилітарно-функціональне ставлення – соціального баласту, яким виступали люди похилого віку, треба позбуватися, дає підставу стверджувати про національну специфіку ставлення до старості, навіть у межах одного культурного регіону. Вона зумовлена конкретними умовами соціального буття певних спільнот.

При аналізі отриманих даних можна виробити, як видається, стратегію розвитку не тільки світової спільноти, а й української, зважаючи на

демографічні зміни – стрімке зростання кількості людей похилого віку. Також реалізація принципу гармонійного розвитку особистості протягом усього життя, одним з аспектів якого є навчання, не можлива без вивчення особливостей як онтогенезу людини в цілому, так і геронтогенезу як невід'ємної його складової.

Список використаних джерел

1. Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения / Конфуций. – М.: Эскмо; Харьков: Фолио, 2010. – 958 с.
2. Історія світової культури. Культурні регіони / [Левчук Л.Т., Гриценко В.С., Єфименко В.В. та ін.; керівник авт. колективу Л.Т. Левчук]. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – К.: Либідь, 2000. – 520 с.
3. Токарев С.А. Религия в истории народов мира / С.А. Токарев; общ. ред. и предисл. А.Н. Красникова. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М.: Республика, 2005. – 543 с.
4. Смирнов И. О китайских церемониях, культе предков и старости в Китае [Электронный ресурс] / Илья Смирнов // Отечественные записки. – 2005. – № 3 (23). – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1080>
5. Иванова Н. У японцев старость – в радость / Наталья Иванова // Тайны XX века. Украина. – 2010. – № 38. – С. 24–25.

Коваль Т.В. Старость и отношение к ней в социальном опыте Китая и Японии: социально-философский и историко-культурологический анализ

Проанализировано особенности отношения к старости в национальных традициях Китая и Японии, а также формы его проявления в конфуцианстве. Отмечены основные причины возникновения «культы старости» в этих сообществах и его особенности. Рассмотрено долгожительство народонаселения этих стран дальневосточного региона, как социально-культурный феномен. Проанализировано архаичные обычаи, наработанные национальной традицией в отношении к людям пожилого возраста.

Ключевые слова: старость, «культ старости», «культ предков», патернализм, эйджизм, геронтофобия, дальневосточный культурный регион.

Koval, T.V. Old Age and Attitude to it in the Social Experience of China and Japan: a Socio-Philosophical, Historical and Cultural Analysis

The features of attitude towards old age in the Far Eastern cultural region and its manifestation forms in Confucian and folk traditions are analysed. The main causes of the «cult of old age» and its features are singled out. The longevity of the population in these countries of the Far Eastern region as a socio-cultural phenomenon is considered. The analysis of the archaic customs worked out by the national tradition in relation to the elderly people is fulfilled.

Key words: old age, «old age cult», «ancestors' cult», gerontophobia, Far Eastern cultural region.